

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У СВІТОСИСТЕМІ

За підручником “ГЕОГРАФІЯ”,

11 клас

Сергій Кобернік

Роман Коваленко

Пригадайте!

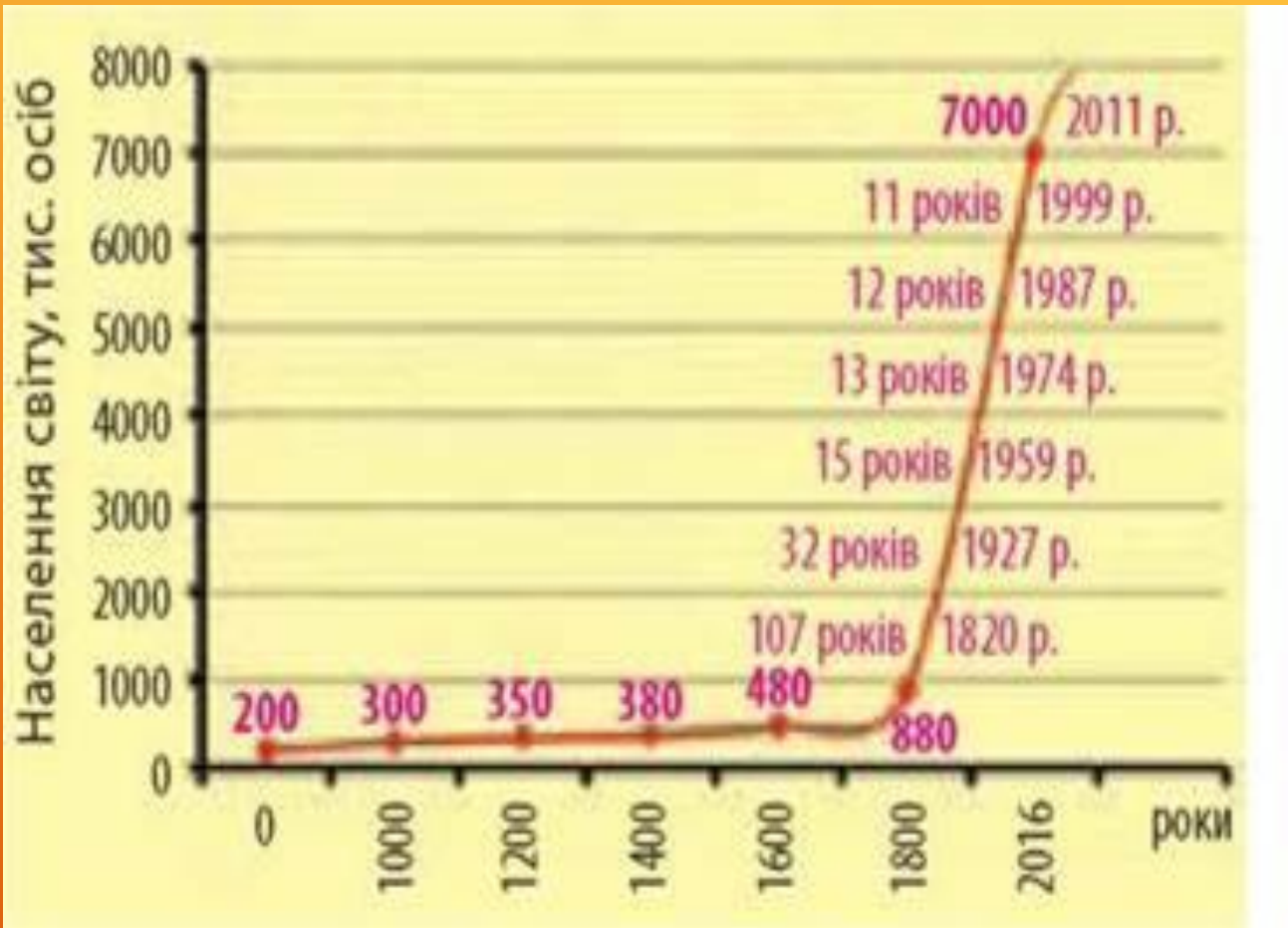
- ▶ **1. Що вивчає наука демографія?**
- ▶ **2 Які процеси належать до демографічних?**
- ▶ **3. Якими показниками характеризується природний рух населення?**

ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

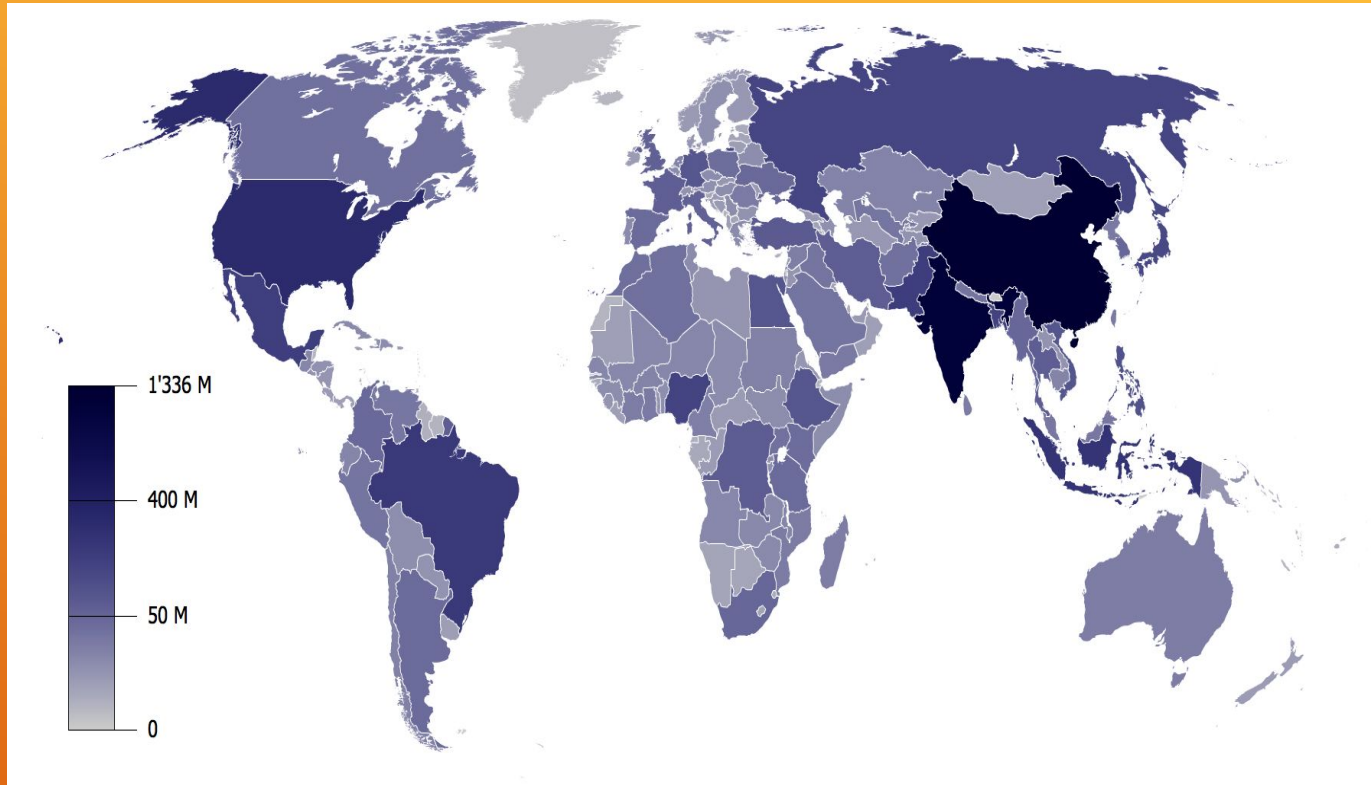
- ▶ Населення Землі спершу зростало дуже повільними темпами. Так, ще 15 тис. років тому на всій планеті було 3 млн осіб.
- ▶ На початку нашої ери, за різними оцінками, в світі налічувалося 200 – 250 млн осіб.
- ▶ Лише в 1820 р. населення Землі досягло 1 млрд осіб.
- ▶ Це було початком «демографічного вибуху» – стрімкого зростання кількості населення.
- ▶ В історії людства умовно виокремлюють три «демографічні вибухи». **Перший** з них відбувся у XVIII – XIX ст. у розвинутих країнах Європи після т. зв. промислових переворотів.
- ▶ Тоді чисельність населення світу зросла передусім завдяки Європі в 2 рази.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ СВІТУ.

- ▶ У першій половині ХХ ст. стався **другий** «демографічний вибух», а після Другої світової війни – найбільш відчутний **третій**, коли населення світу зросло в 2,4 раза через найбільш розвиваються країни, що розвиваються, Азії, Африки та Америки.
- ▶ У цих країнах після розпаду колоніальних імперій смертність різко знизилася внаслідок економічних реформ і підняття рівня медичного обслуговування.
- ▶ Проте з початку 70-х рр. ХХ ст. спостерігається тенденція поступового уповільнення темпів природного приросту населення практично в усіх країнах світу.
- ▶ Отже, можна говорити, що ми живемо в епоху закінчення «демографічного вибуху».
- ▶ Разом з тим, швидкість демографічного росту залишається ще високою в деяких країнах Тропічної Африки.
- ▶ В Європі поширюється зворотний процес – *демографічна криза*, тобто значне уповільнення темпів приросту населення.

Нині в світі живе
близько 7,6
мільярд
осіб (2019 р.).
 Населення
 розміщено
 вкрай нерівномірно

Природний рух населення характеризується показниками народжуваності (H), смертності (C), природного приросту ($ПП = H - C$), середньої тривалості життя, статевовікової структури населення, коефіцієнтом потенційної народжуваності на одну жінку тощо.

Традиційно до природного руху відносять також кількість шлюбів та розлучень.

На показники природного руху населення впливають переважно дві основні групи чинників: природні та соціально-економічні.

ЧИННИКИ ТА ПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ В СВІТІ.

№	Країна	Кількість населення в млн. осіб	Відсоток від населення Землі, %	Регіон
1.	Китай	1 394,4	18,16	Азія
2.	Індія	1 356,4	17,66	Азія
3.	США	333,3	4,34	Америка
4.	Індонезія	269,5	3,51	Азія
5.	Пакистан	213,3	2,78	Азія
6.	Бразилія	209,4	2,73	Америка
7.	Нігерія	200,1	2,53	Африка
8.	Бангладеш	168,0	2,19	Азія
9.	Росія	146,9	1,91	Євразія
10.	Мексика	133,1	1,73	Америка
38.	Україна	42,0	0,55	Європа

ТОП-10 КРАЇН СВІТУ ЗА КІЛЬКІСТЮ НАСЕЛЕННЯ (2019 Р.)

- ▶ Певне значення мають також **історичні чинники**. Останнім часом зростає вплив **екологічних чинників**
- ▶ **Природні (біологічні) чинники** бул визначальними в характері відтворення населення з давніх-давен до XVIII ст.
- ▶ При цьому рівні народжуваності та смертності були дуже високими і, як результат, низький природний приріст.
- ▶ Пізніше почали переважати **соціально-економічні чинники**, що визначали матеріальні умови життя. До них належать: рівень розвитку медицини, умови праці, побуту та харчування, національні та релігійні традиції, рівень добробуту родини, зростання частки міського населення тощо.
- ▶ Всі ці причини вплинули спочатку на рівень смертності, знизивши його, що призвело до «демографічного вибуху».
- ▶ Починаючи з XX ст., вони суттєво знизили й рівень народжуваності спершу в розвинутих країнах, що спричинило там демографічну кризу, а нині й у більшості країн, що розвиваються

- ▶ На природний приріст населення впливають **екологічні чинники**. Погіршення екологічного стану довкілля призводить до зростання рівнів спадкових хвороб і дитячої смертності, поширення небезпечних для життя захворювань.
- ▶ Серед головних **історичних причин**, що впливають на природний рух населення, – війни, голодомори, революції, екологічні негаразди.
- ▶ Кількість населення Землі в цілому зростає внаслідок **розширеного відтворення**: 19,26 ‰ Н – 7,77 ‰ С = 11,49 ‰ ПП (2017 р.).
- ▶ Проте регіони та країни світу мають різну демографічну ситуацію. Відтворення на різних територіях може **бути звуженим** (I тип відтворення: 10 ‰ Н – 8 ‰ С = 2 ‰ ПП), **розширеним** (II тип відтворення: 20 ‰ Н – 6 ‰ С = 14 ‰ ПП) або **простим** (Н = С, ПП = 0 ‰)

ТИПИ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

ПЕРШИЙ ТИП

13 н. – 10 с. = 3 п. п.

країни розвинені, європейські країни з перехідною економікою; поширення: Європа, Північна Америка, Австралія, Нова Зеландія, Японія

ПРОБЛЕМИ

■ «старіння нації» ■ депопуляція
Німеччина, Болгарія, Україна, Угорщина, Італія

ДРУГИЙ ТИП

36 н. – 12 с. = 24 п. п.

країни, що розвиваються; азіатські країни з перехідною економікою; поширення: Африка, Азія, Латинська Америка, Океанія

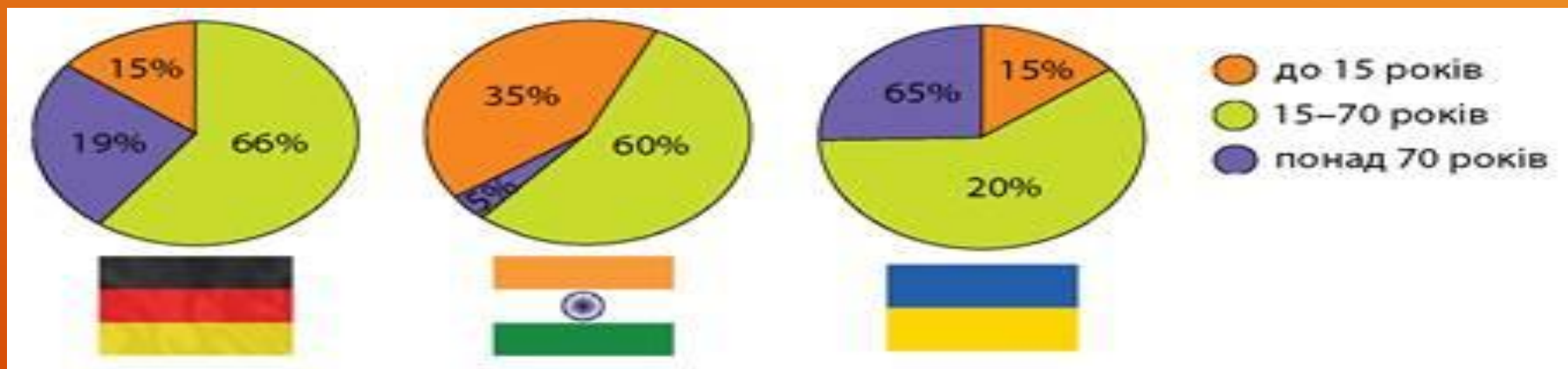
ПРОБЛЕМИ

■ нестача продуктів харчування
■ безробіття
■ неписьемність

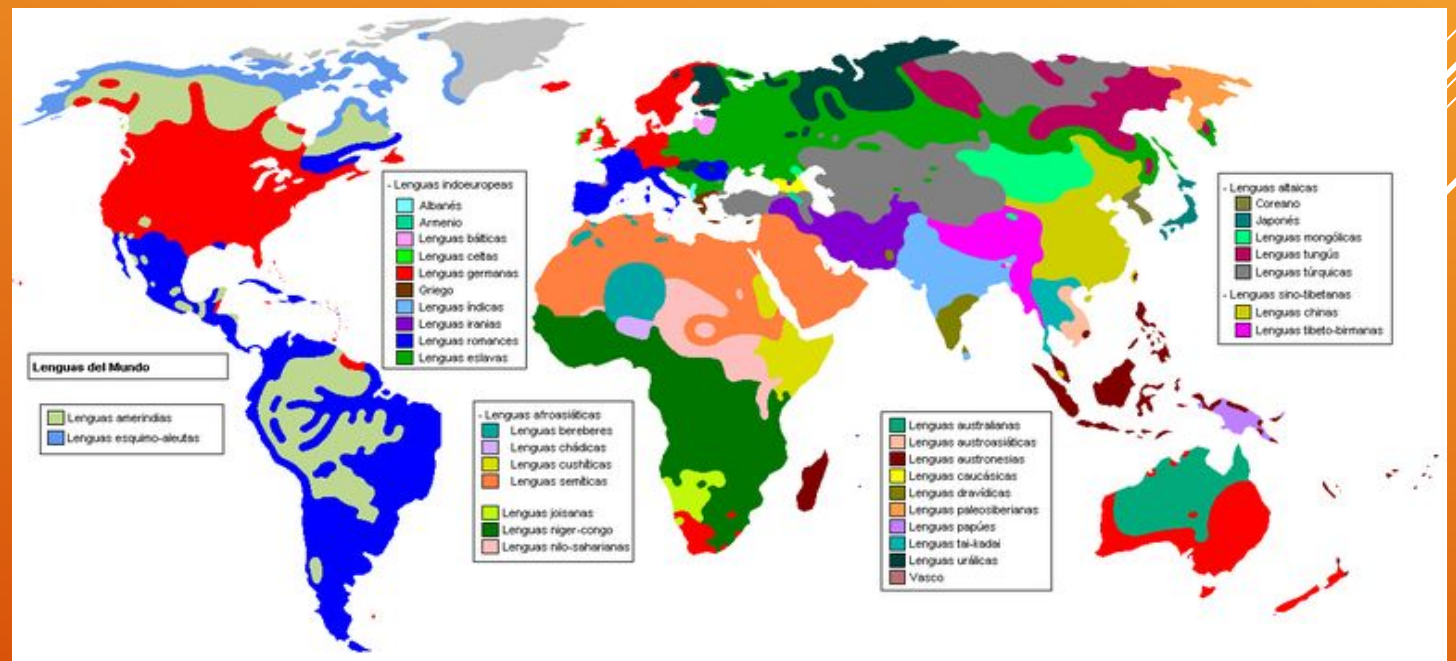
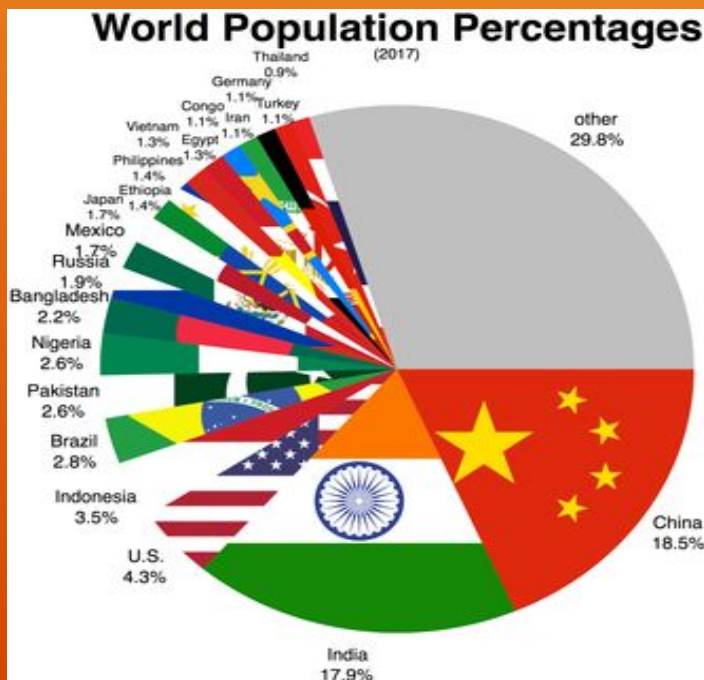
Демографічна політика:
економічні, правові, морально-психологічні заходи

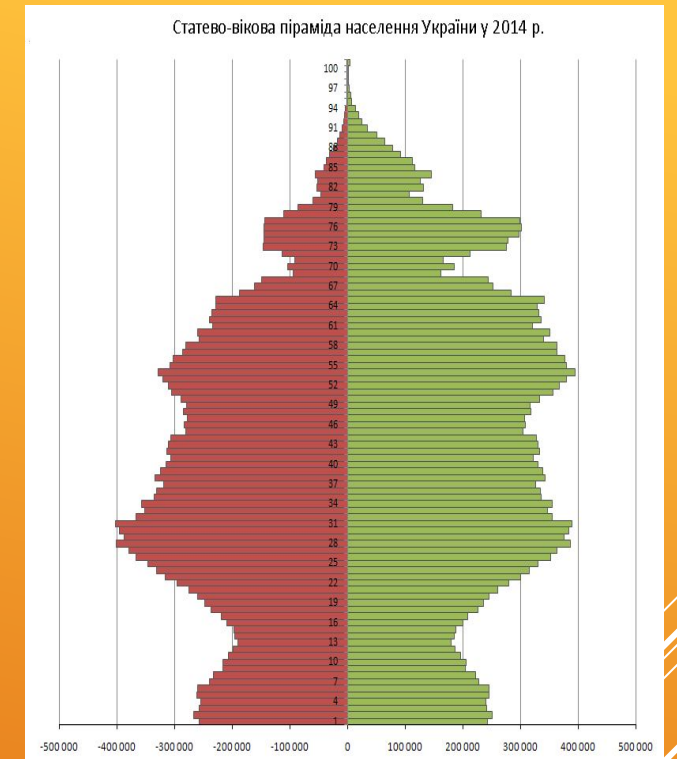
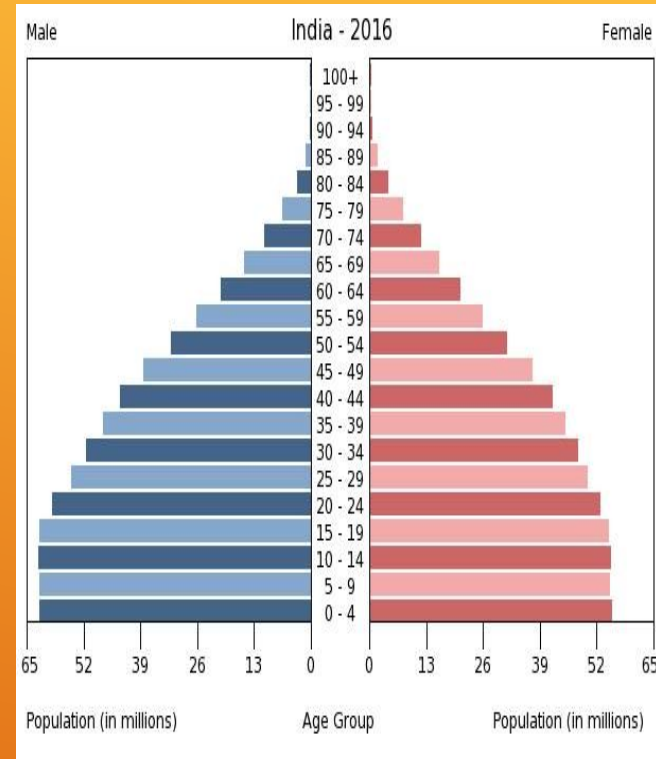
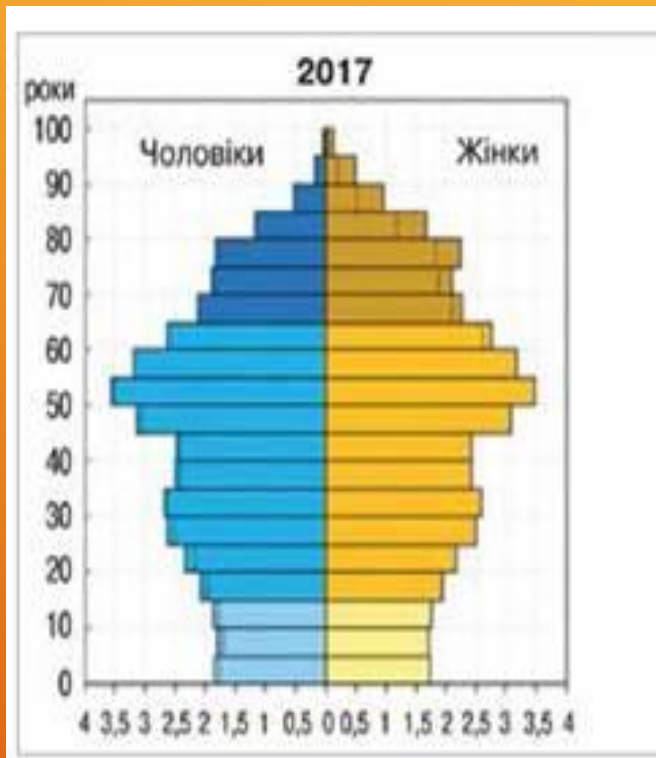
ТИПИ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

- ▶ При I (звуженому) типі відтворення населення низький рівень народжуваності пов'язують зі зростанням ролі жінок у суспільному житті, відсутністю ранніх шлюбів, підвищенням рівня культури суспільства, поширенням міського способу життя, «подорожчанням дитини», тобто збільшенням витрат на її утримання та освіту.
- ▶ «Старіння» населення спричиняє зменшення частки працездатного населення, подальше зниження природного приросту населення.

- ▶ При II (розширеному) типі відтворення населення високим показникам приросту сприяють традиційно великі родини, ранній вступ до шлюбу, залежне становище жінки в родині, переважання сільського способу життя, релігійні забобони тощо.
- ▶ Країни з II типом відтворення стикаються з багатьма проблемами, що пов'язані з неконтрольовано високим приростом населення: це й нестача харчових продуктів, безробіття, брак коштів на розвиток соціальної сфери.

СТАТЕВО – ВІКОВІ ПІРАМІДИ

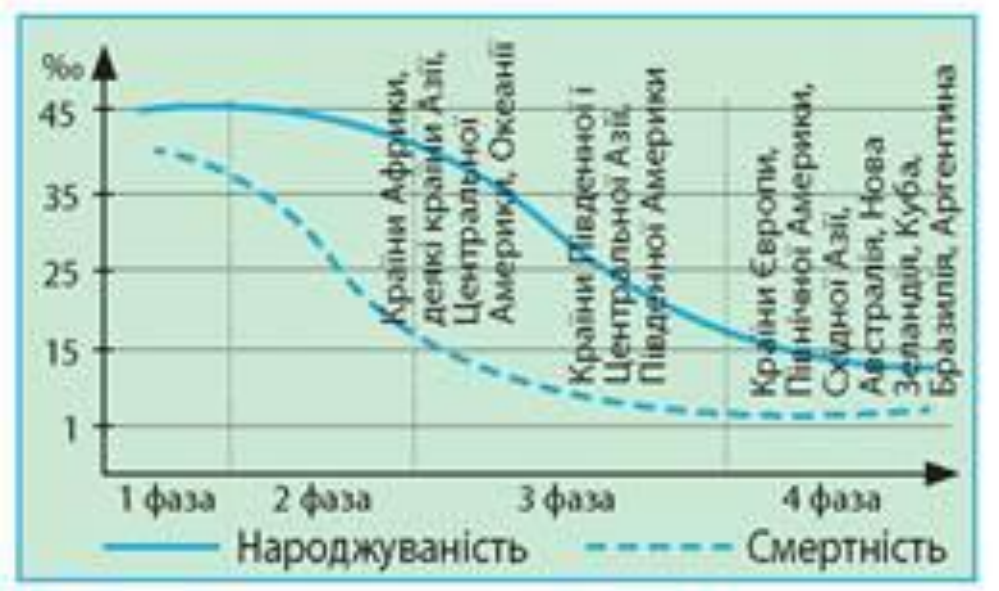
- ▶ Термін був уперше введений в науковий обіг у 1945 р. американським демографом Френком Ноутстейном.
Демографічний перехід – історичний перехід від одного типу відтворення діншого. Його кінцева мета – стабілізація чисельності населення.
Загальна схема процесу демографічного переходу складається з 4 (або 5) послідовних фаз, кожна з яких у різних регіонах і країнах відбувається за власним сценарієм, але має певні спільні риси.
Перша фаза характеризується збереженням високого рівня народжуваності ($H =$) за різкого скорочення рівня смертності (C). Завдяки цьому досягається високий рівень природного приросту ($ПП$). При цьому зниження коефіцієнта народжуваності є меншим, ніж зниження коефіцієнта смертності ($H > C$).
- ▶ Це спричиняє «демографічний вибух». У ХІХ ст. цей етап пройшли високорозвинуті країни Європи, в ХХ ст. – країни, що розвиваються.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕХІД, ЙОГО ФАЗИ.

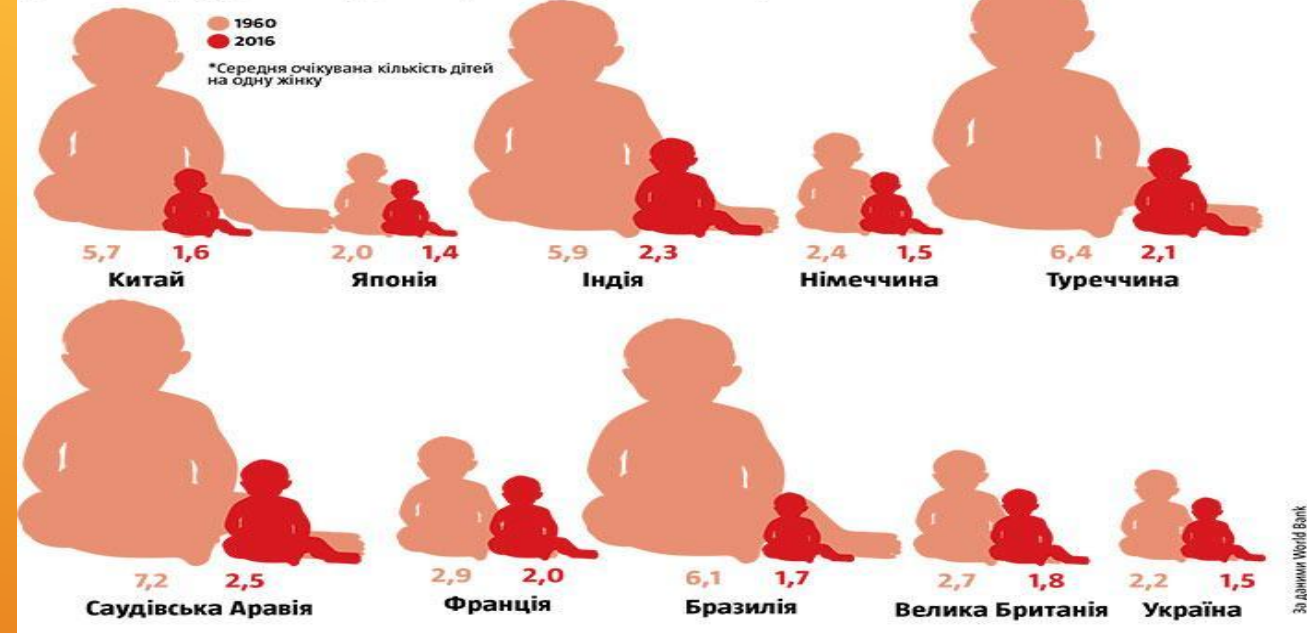
- ▶ **Друга фаза** характеризується переходом від багатодітних сімей до малодітних, тому одночасно відбувається зниження показників як народжуваності (H), так і смертності (C).
- ▶ Коефіцієнт смертності досягає мінімуму, а коефіцієнт народжуваності знижується швидше за коефіцієнт смертності ($H < C$), що призводить до уповільнення приросту населення ($ПП$), а також «старіння» населення. Цю фазу пережили високорозвинуті країни Європи та Америки в 50-х рр. ХХ ст.

Третя фаза характеризується підвищенням рівня смертності (C) внаслідок «старіння» населення. Водночас рівень народжуваності населення стабілізується ($H =$). Відбувається перехід до слабозширеного відтворення населення ($ПП \geq 0$). До кінця третьої фази коефіцієнт народжуваності наближується до рівня простого відтворення, а коефіцієнт смертності залишається нижчим від цього рівня, оскільки вікова структура ще не стабілізована й має більшу частку вікових груп із низькою смертністю. Цю фазу високорозвинуті країни пережили наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

- ▶ **Четверта фаза** настає тоді, коли коефіцієнт смертності знижується й зрівнюється з показником народжуваності ($H = C$), зростання кількості населення припиняється ($ПП = 0$), а з часом настає депопуляція ($ПП < 0$). Процес **демографічної стабілізації** закінчується. На даний час високорозвинуті країни досягли четвертої фази, завершивши демографічний перехід.
- ▶ Головна особливість **п'ятої фази** – зниження рівня народжуваності нижче від рівня смертності ($H < C$), але це зумовлене принципово іншими причинами, ніж на попередніх фазах.
- ▶ Зокрема, це поширення юридично неоформлених форм спільного життя та альтернативних форм сім'ї, перехід до моделі сім'ї як «зрілої» пари партнерів з однією дитиною, свідоме планування народження кожної дитини, свідома бездітність (чайлдфрі) (англ. *childfree*) та інші причини.

Динаміка народжуваності* у різних країнах світу в 1960–2016 роках

Традиційне відтворення	ФАЗИ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ				
	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята
$(N \uparrow)(C \uparrow)(PP \downarrow)$	$(N \uparrow =)(C \downarrow)(PP \uparrow)$ «Демографічний вибух»	$(N \downarrow)(C \downarrow)(PP \downarrow)$ «Старіння населення»	$(N =)(C \uparrow)(PP \geq 0)$ «Старіння населення»	$(N = 0)(PP = 0)$	$(N < 0)(PP < 0)$
Розвинуті країни Європи					
Розвинуті країни Америки, Океанії, Японія					
Країни, що розвиваються					
Найменш розвинуті країни					

- ▶ **Природні (біологічні), соціальні та історичні чинники впливають на співвідношення чоловічого та жіночого населення.**
- ▶ **В цілому в світі чисельно переважають чоловіки (101 чоловік на 100 жінок), але завдяки азійським країнам (105 чоловіків на 100 жінок).**
- ▶ **Висока смертність серед жінок в Азії зумовлена ранніми шлюбами, численними пологами, недостатнім харчуванням, постійною важкою працею.**
- ▶ **В інших регіонах світу за кількістю переважають жінки, особливо серед людей літнього віку. Генетично зумовлено, що їхня середня тривалість життя є на 5 – 8 років більшою, ніж у чоловіків.**
- ▶ **З історичних подій на переважання жіночого населення суттєво впливають війни. У країнах «молодої еміграції» переважає чоловіче населення. Зокрема, до 70-х рр. ХХ ст. чоловіки переважали в населенні Австралії та Канади.**

СТАТЕВО-ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ.

- ▶ Тип відтворення населення та міграційні процеси впливають на *вікову структуру населення*.
- ▶ Виокремлюють три основні вікові групи: діти (Д: 0 – 14 років), люди працездатного віку (П: 15 – 65 років), літні люди (Л: за критеріями ООН – старші за 65 років).
- ▶ Перша та третя з цих груп – люди непрацездатного віку, які перебувають на утриманні другої.
- ▶ Від того, наскільки «молодим» є населення країни, значною мірою залежить інтенсивність демографічних процесів.
- ▶ Розрізняють два типи вікової структури населення.
- ▶ **Перший (регресивний)** формується за першого типу відтворення населення. Для нього характерні мала частка дітей і людей молодого віку та велика частка літніх людей. Частка людей працездатного віку становить 50 – 60 %. Такий розподіл людей за віком притаманний переважно розвинутим країнам. **Другий (прогресивний) тип** вікової структури мають країни, що розвиваються за другим типом відтворення населення. Там дуже значною є частка дітей і людей молодого віку при вкрай низьких показниках частки літнього населення. Осіб працездатного віку – близько 51 – 55%

- ▶ **Сім'я** – це мала група людей, об'єднаних шлюбом або кровними зв'язками, спільним побутом, бюджетом, які несуть взаємну відповідальність один за одного.
- ▶ **Припинення шлюбу** відбувається внаслідок розірвання шлюбу або смерті одного із членів подружжя.
- ▶ Для **аграрних суспільств**, які склалися в найменш розвинутих країнах, притаманне укладання **ранніх шлюбів**.
- ▶ Для них характерні **багатодітні сім'ї**. У сім'ї чітко визначено функції кожного із членів подружжя: чоловік – годувальник і голова сім'ї, жінка – матір і домогосподарка. Шлюб припиняється в зв'язку зі смертю одного із членів подружжя. У багатьох суспільствах (зокрема, в ісламському) **повторні шлюби вдів** схвалюються, що сприяє нульовому рівню безшлюбності.
- ▶ **Індуїзм і конфуціанство**, навпаки, з упередженням ставляться до повторних шлюбів жінок, що породжує економічні проблеми вдів, які залишилися без засобів існування.
- ▶ В **індустріальному та постіндустріальному суспільствах** переважають **малодітні сім'ї**. Частішими стають такі форми шлюбних союзів, як **громадянський та фіктивний шлюб**.
- ▶ Існує багато **неповних сімей**. Переважна більшість сімей – прості, в яких разом живуть особи одного або двох поколінь.

ШЛЮБНО-СІМЕЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ.

С
Т
М
Я

- ▶ Загальною тенденцією зміни вікової структури населення є зростання частки населення старших вікових категорій.
- ▶ Якщо вона менш ніж 8 %, то населення вважається молодим, понад 12 % – старим.
- ▶ *Демографічне старіння («старіння» населення)* – зростання частки людей літнього віку. Розрізняють **два типи старіння населення: старіння «знизу»** (полягає в зниженні народжуваності) та **старіння «зверху»** (наслідок збільшення середньої тривалості життя, зменшення смертності в старшому – понад 65 років – віці за умови низької народжуваності).
- ▶ Протягом ХХ ст. населення старіло через зниження народжуваності, тобто мало місце **старіння «знизу»**.
- ▶ У наш час у високорозвинутих країнах ситуація змінилась. Народжуваність там є дуже низькою. Завдяки досягненням медицини продовжує неухильно зростати тривалість життя. Так, до старіння «знизу» долучилося **старіння «зверху»**.

ДЕМОГРАФІЧНЕ СТАРІННЯ.

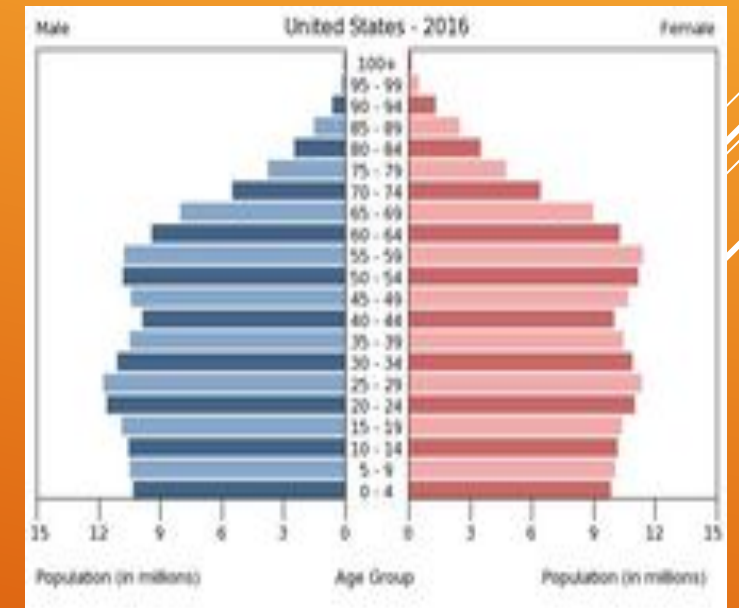
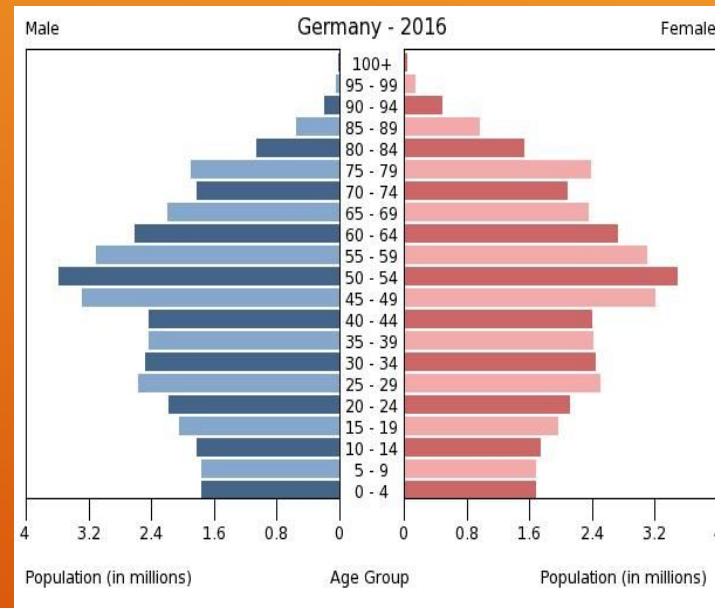
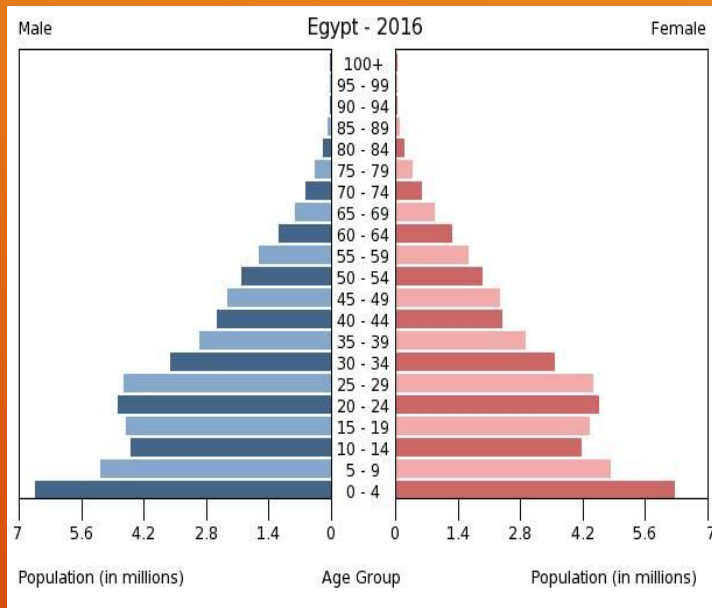
- ▶ Однією з характеристик демографічної «старості» є середній вік населення.
- ▶ Найстаріші у світі – європейські країни: країна-карлик Монако – 49,4 року, Італія – 45,1 року, Німеччина – 41,6 року. З країн Азії найстаріша Японія – 46,9 року.
- ▶ А наймолодші – африканські країни Уганда – 15,1 року, Малі – 16,3 року.
- ▶ Процес демографічного старіння викликає серйозні демографічні, економічні, суспільні, соціопсихологічні, культурні та медичні наслідки.

- Для графічного зображення одночасного розподілу населення за віком і статтю застосовують статеві-вікову піраміду населення.
- Вона являє собою двобічну гістограму розподілу одночасно чоловіків (ліворуч) та жінок (праворуч) за їхнім віком на одній ординаті.
- На вертикальній осі позначають вікові інтервали (одно- або п'ятирічні), а на горизонтальній осі – абсолютну кількість осіб або частку у відсотках окремих вікових груп населення.
- Існує три основних типи статеві-вікових пірамід.
- Зростаючий тип таких пірамід характеризує II тип відтворення населення.
- Цей тип має форму правильної піраміди.
- Для неї характерний високий показник народжуваності, висока частка дітей, мала частка літніх людей, коротка тривалість життя, загальне зростання кількості населення.

**ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В КРАЇНАХ
ЗА СТАТЕВО-ВІКОВИМИ ПІРАМІДАМИ.**

- ▶ **Скорочувальний тип піраміди характеризує І тип відтворення населення.**
- ▶ **Для неї характерний низький показник народжуваності, мала частка дітей, велика частка літніх людей, висока очікувана тривалість життя, старіння населення, відбувається стабілізація або загальне скорочення кількості населення.**
- ▶ **Омолоджувальний тип піраміди характерний для деяких типів розвинутих країн, де спостерігається збільшення рівня народжуваності.**

- ▶ З метою розв'язування демографічних проблем ООН прийняла «Всесвітній план дій у сфері народонаселення», за яким урядам країн пропонується проводити активну демографічну політику – систему адміністративних, економічних, пропагандистських та інших заходів, за допомогою яких держава впливає на природний рух населення (передусім на народжуваність) у бажаному для себе напрямі.
- ▶ У розвинутих країнах з I типом відтворення демографічна політика спрямована на стимулювання народжуваності.
- ▶ До основних заходів належать відпустки для догляду за дитиною, виплати в разі народження немовляти, щомісячні виплати на дитину, суттєве зростання виплат на другу, третю та всіх наступних дітей, гранти на освіту тощо.

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ
З РІЗНИМ ТИПОМ ВІДТВОРЕННЯ.**

- ▶ Більшість країн з II типом відтворення населення вживають заходів, що спрямовані на скорочення народжуваності.
- ▶ Найбільш активною демографічно політикою у ХХ ст. відзначилися Японія, Китай та Індія.
- ▶ Основними напрямками її були правовий, економічний та морально-психологічний тиск на населення.
- ▶ Закони, зокрема, збільшили вік вступу до шлюбу, обмежили кількість дітей, яких дозволено мати.
- ▶ Найважче здійснюється демографічна політика в арабських країнах через релігійні та національні традиції, принижене положення жінки в суспільстві.
- ▶ Практично стоїть осторонь політики планування родини й більш частина африканського континенту.

- ▶ 1. Поясніть, як змінювалася чисельність населення протягом історії людства.
- ▶ 2. Які існують просторові відмінності показників природного руху населення та які чинники їх визначають?
- ▶ 3. Що таке демографічний перехід? Схарактеризуйте його фази.
- ▶ 4. Поясніть, як можна схарактеризувати демографічну ситуацію в країнах за статево-віковими пірамідами.
- ▶ 5. Поясніть поняття «демографічне старіння». Чому це явище є загальною тенденцією в світі?
- ▶ 6*. Наведіть аргументи «за» і «проти» щодо ефективності економічних, адміністративно-правових і виховних заходів демографічної політики.
- ▶ 7*. Поясніть взаємозв'язок між демографічними процесами та рівнем соціально-економічного розвитку країни.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ТА САМОКОНТРОЛЮ.